

התמורה ביחסו של דוד בן-גוריון לממלכת ירדן

משה ז"ק

1958 היתה שנת תסיסות וזעזועים במזרח-התיכון, שהגבירו כישראל את הציפיות לשינויים בגבולה המזרחי. זו היתה שנת הכרעה של דוד בן-גוריון בעד שמירת הסטטוס-קו בגבול המזרחי של ישראל, והכרעה זו סימנה את ראשיתו של מפנה ביחסו לממלכת ירדן. בראשית העשור הוא הגדיר את גבולותיה של ירדן עם ישראל 'מגוחכים' ואמר כי 'ירדן היא מדינה מלאכותית שאין לה עתיד',² ואילו לקראת סופו של העשור ראה בן-גוריון בקיומה העצמאי של ירדן גורם חשוב לכטחונה של ישראל ואף חתר לשמור על הסטטוס-קו בגבולות בין שתי המדינות.

ב־22 בפברואר באותה שנה התאחדו מצרים וסוריה לרפובליקה ערבית מאוחדת (קע"ם). ירדן ועירק הגיבו על מהלך מצרי זה בהכרזה על איחוד בין שתי ממלכותיהן. בלבנון השתולל מרד מזוין, שנהנה מתמיכתה של סוריה השכנה.³ בעירק התחוללה הפיכה צבאית, שחיסלה את המלוכה ואת האישים שעמדו בראשה. על ירדן ועל לבנון ריחפה סכנת השתלטות של הרפובליקה הערבית המאוחדת של סוריה ומצרים, שסימלו אז את 'הסער והפרץ' של הלאומיות הערבית. בתנאים נזילים אלו בגבולותיה נדרשה ישראל לבחון את מהלכיה לגבי עתידה של ירדן.

בשנה זו הנחיתה ארצות-הברית חיל משלוח של נחתים בחופי לבנון, כדי לבלום את המעורבות הסורית שם, ובריטניה הטיסה אלפיים חיילים משלה להגנת המשטר ההאשמי בירדן. ישראל נענתה לבקשתה של ארצות-הברית והתירה למטוסים בריטיים נושאי חיילים וציוד צבאי לטוס אל ירדן דרך המרחב האווירי הישראלי. הֶתֵר זה משך

* מאמר זה מבוסס בחלקו על מחקר נרחב יותר על יחסי ישראל-ירדן, העומד לצאת לאור בקרוב בשם 'חוסין עושה שלום' (שלושים שנות דו־שיח חשאי עם המלך ושנה אחת של מו"מ גלוי).

1. יומן בן-גוריון, 13 בפברואר 1951, אב"ג.

2. מ' בראון, אתגר ותגרה, קריית שדה-בוקר 1991, עמ' 203.

3. *Survey of International Affairs (1956-1958)*, London 1962, pp. 373-399. בוחן את המאורעות במזרח-התיכון מזווית הראייה של ההתחרות בין המעצמות, לאור הלם הספוטניק הסובייטי. המתבר סבור שאין טעם לחזור על פרטיו של מאבק בין-מעצמתי זה, שהתנהל באו"ם ובאוור, אלא במידה שהדבר נגע במישרין ליחסי ישראל-ירדן.

אליו ביקורת חריפה של מנהיג ברית-המועצות ניקיטה חרושצ'וב, שדרש להפסיק את הטיסות לאלתר, ולאחר שישאל אכן הפסיקה הטסת ציוד צבאי לירדן דרך המרחב האווירי שלה, לא נחסך ממנה גם שבט הביקורת של נשיא ארצות-הברית אייזנהאואר;⁴ נשיא ארצות-הברית ראה בצעד זה של ישראל כניעה לאיומיה של מוסקוה, ואילו חרושצ'וב 'גמל' לישראל על הפסקת הטיסות באי-הכללתה ברשימת המדינות שיוזמנו לוועידת פסגה שהוא יזם לדיון על המשבר במזרח-התיכון. תוכנית הפסגה המזרח-תיכונית ירדה לבסוף מן הפרק - חרושצ'וב ויתר על הרעיון לא רק בגלל התנגדותן של מעצמות המערב, אלא גם בגלל התנגדותה של סין.⁵

הקפאת היוזמה לכנס ועידת פסגה על המזרח-התיכון לא ציננה את הרוחות באזור. המתיחות בגבולה המזרחי של ישראל גברה, כאשר בעקבות הדחתו של המלך ההאשמי בבגדד התחזקו הלחצים להדיח את בן-דודו חוסיין ברבת-עמון. שנים נהג דוד בן-גוריון לשנן בפומבי את אזהרותיו כי ישראל שומרת לעצמה חופש פעולה, אם ייכנסו צבאות זרים לתחומה של ממלכת ירדן. לאחר ההפיכה בבגדד הכריז המלך חוסיין כי עתה הוא מלך עירק וירדן כאחת, והכריזו זו משכה אליו את אש האיום של צבא עירק. הסכנה נראתה קרובה, ואף-על-פי-כן שמר בן-גוריון על דממת אלוט. הוא נמנע מלחזור על אזהרותיו הקודמות. יתרה מזו: בן-גוריון נזהר מלאשר את הצעותיהם של עוזריו כי צה"ל ינצל שעת כושר לביצוע תיקונים בגבולותיה המזרחיים של ישראל.

מה הביא לשינוי זה בעמדתו של בן-גוריון, מדוע לא נתן את ההוראה לצה"ל להתפרס לאורך נהר הירדן ולהגשים בכך את חלומה הלטנטי? ההסבר השגור מצביע על העובדה שהערבים לא ברחו מעזה עם כיבושה במערכת קדש; נטען כי עובדה זו הביאה את בן-גוריון לכלל מסקנה שהרחבת גבולות עלולה לסכן את הרוב היהודי במדינת ישראל. הסבר זה מסתמך על ההערות שהשמיע בן-גוריון בדבר הסכנה לרוב היהודי במדינה, אולם הוא אינו עולה בקנה אחד עם הפעולה הדיפלומטית שהוא יזם כדי להבטיח את תמיכתה של ארצות-הברית בתוכנית לקדם חלוקה אפשרית של ממלכת ירדן או להגיב עליה בפריסה של צה"ל לאורך הירדן. אם הרחבת הגבולות פסולה מטעמים דמוגרפיים, מדוע חיפש בן-גוריון את הסכמתה של ארצות-הברית לצעד כזה? ועוד: אם אומנם הרחבת גבולות היתה פסולה בעיניו, מדוע דיבר באוקטובר 1958 על הרחבת גבולה הצפוני של ישראל עד נהר הליטני,⁶ והרי גם התושבים בדרום-לבנון עלולים לכרסם ברוב היהודי? מדוע אפוא הוא הכריז אז כי הגדה הדרומית של הליטני חשובה יותר מהגדה המערבית של הירדן?

אכן, השיקול הדמוגרפי לא נעלם מעיניו של בן-גוריון. הוא דיבר על כך עם שרים (ראה הערה 62), הוא אפילו הצביע על הקושי הדמוגרפי בדיון עם מזכיר

4. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, תל-אביב 1978, עמ' 1334-1341. בר-זוהר מגולל בהרחבה את פרשת המשא-ומתן על מעבר המטוסים הבריטיים, המחאה הסובייטית והתגובה האמריקנית.

5. D.S. Zagoria, *The Sino-Soviet Conflict, 1956-1961*, Princeton 1962, p. 200

6. יזמן בן-גוריון, 3 באוקטובר 1958, אב"ג.

המדינה ג'ון פוסטר דאלס, באמצעותם של שני שליחיו, אבן ושילוח; אבל הוא לא ראה בקושי זה סיבה שלא להגיע עד נהר הירדן, אלא רק מניע להכנה מוקדמת של תושבי הגדה המערבית לקראת איחוד עם ישראל.⁷ הנימוק הדמוגרפי לא היה המניע העיקרי והבלעדי להימנעותו מיוזמה צבאית. את שורש החלטתו של בן-גוריון שלא להפעיל כוח צבאי לשינוי בגבול המזרחי אפשר לחפש בעובדה שההפיכה בבגדד מצאה את בן-גוריון שקוע בחתירה אל שני יעדים שנראו בעיניו ראשונים בעדיפותם מבחינת התעצמותה הצבאית של ישראל: ראשית, הקמת מערך של שיתוף-פעולה עם המדינות המתנגדות לנאציזם;⁸ ושנית, הגברת כוח ההרתעה של ישראל באופציה גרעינית.⁹ הוא ראה עתה שעת כושר להשיג את תמיכתו של הנשיא אייזנהואר בניבוש מערך של מדינות מזרח-תיכוניות לבלימתו של הנאציזם באזור, והוא גם סבר כי השעה מחייבת והירות כדי שלא לגרות את הנשיא דה-גול לעכב את הביצוע של ההסכם להקמתו של הכור בדימונה; ההסכם נחתם באוקטובר 1957 עם הממשלה הקודמת בצרפת, ונתעורר חשש כי דה-גול, שחזר זה לא כבר לשלטון, עלול לעכב את יישומו.

לפיכך בן-גוריון אומנם לא פסל על הסף את הצעתו של הרמטכ"ל חיים לסקוב לתפוס את הר חברון ואת הרכסים סביב ירושלים, אולם הוא אמר לו כי עדיף בעיניו להשיגם באמצעים מדיניים:¹⁰ בן-גוריון חשש שפעולה צבאית ישראלית עלולה לגרום לתגובות שליליות של נשיא ארצות-הברית ונשיא צרפת, והוא המתין לעזרתם בשני התחומים, בהקמת 'ברית הפריפריה' ובקידומה של תוכנית הגרעין.

רבים בישראל ובוושינגטון הופתעו מרתיעתו של בן-גוריון להורות לצה"ל להתפרס לאורך נהר הירדן, כפי שחלם בעשור הראשון למדינה. הביטויים למגמה זו של בן-גוריון. מצויים לאורך כל העשור. כבר ב־8 ביוני 1949 הוא רשם ביומנו, כי 'האלטרנטיבה היחידה להסכם עם עבר-הירדן היא מדינה אוטונומית של שכם בקשר עם מדינת ישראל'.¹¹

ב־13 בפברואר 1951, ערב צאתו של ראובן שילוח לפגישה עם המלך עבדאללה,

7. FRUS, vol. 13, p. 75

8. ש' שגב, הקשר האיראני: מכירות הנשק של ישראל וארצות-הברית לאיראן, ירושלים 1989, עמודים 38-41, מפרט את פרשת המאמצים שהשקיעה ישראל בהידוק הקשרים עם אירן, טורקיה ואתיופיה, בכלל זה האיגרת של בן-גוריון לאייזנהואר ב־24 ביולי 1958.

9. ש' אהרונוסון, הפוליטיקה והאיסטרטגיה של נשק גרעיני במזרח-התיכון, ירושלים 1994, עמ' 262, מעלה השערה 'ש'מא אף התחייב בן-גוריון כלפי צרפת של דה-גול בעניינה של תשתית זו (הגרעינית), שלא לשנות גבולות ולהביא להרס הסדר הקיים, אבל זו השערה הנובעת מרציונליוצייה לאחר מעשה על מהלכים ואירועים שלא תוכננו מראש.

10. יומן בן-גוריון, 14 ביולי 1958, אב"ג (פרטים להלן).

11. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט (מוסף, השלמות ותיקונים), תל-אביב 1984, עמ' 28-29. באותה הודמנות רשם בן-גוריון ביומנו: 'הסכם עבר-הירדן יש בו - מלבד שאר הקשיים - הסכנה שלאחר מותו של עבדאללה עלול לשמש הסריז העמוק הראשון בתוך ארצנו. בהסכם עם עבדאללה יהיו שלושה קשיים: א. גבול המשולש. ב. ירושלים. ג. ים-המלח.'

הטיל בן-גוריון ספק בערך המשא-ומתן עם מלך ירדן על בסיס הגבולות הקיימים ושאל 'היש לנו להתחייב לגבולות מגוחכים אלה?'¹²

ב-21 ביולי 1951, לאחר רצח המלך עבדאללה, קרא ראש-הממשלה בן-גוריון לסגן הרמטכ"ל מרדכי מקלף ושאל אותו 'מה הכוח המזוין והמאומן שאפשר יהיה לגייס לכבוש השטח עד הירדן'.¹³

ב-23 ביולי 1951 הוא דיבר עם משה שרת וראובן שילוח על הצורך לשכנע את צ'רצ'יל כי 'אנו מוכרחים להגיע לירדן'.¹⁴

ב-27 בספטמבר 1956 כתב בן-גוריון בהוראות שהפקיד בידי גולדה מאיר לקראת המשא-ומתן עם צרפת, כי 'אנו מוכנים להבטיח לבריטים, כי לא ניגע בירדן, אם היא לא תתערב', אבל 'כיבוש ירדן על ידי מדינה אחרת (סעודיה, עיראק, סוריה, מצרים) תוך כדי "הפעולה המשותפת" נותן לנו חופש פעולה בכל שטחי מערב הירדן, הכבושים עכשיו על ידי ממשלת ירדן'.¹⁵

ב-22 באוקטובר 1956 העלה בן-גוריון בפני גי מולך, ראש-ממשלת צרפת, הצעה בדבר 'חלוקתה של ירדן על ידי סיפוח הגדה המערבית לישראל והגדה המזרחית לעירק, בתנאי שעירק תחתום על חוזה שלום עם ישראל ותסכים לקלוט מספר רב של פליטים פלסטיניים'.¹⁶ השיחה עם ראש-ממשלת צרפת נערכה לאחר שבאוקטובר 1956 קיבל בן-גוריון איגרת אזהרה מארצות-הברית כנגד תוכניות להרחיב את גבול ישראל על חשבונה של ממלכת ירדן. באיגרת הוזר בן-גוריון, על דעתו של הנשיא אייזנהואר, 'שלא יידחה בידי קיצונים להשתלט על שטח ירדן שמערב לנהר'.¹⁷ אף-על-פי-כן דבק בן-גוריון ב'תוכניתו הפנטסטית', כפי שכינה אותה באוזני גי מולה, בדבר ארגון הגדה המערבית 'כחבל ערבי אוטונומי הקשור עם ישראל קשרי כלכלה, כשישראל מנהלת את ענייני הביטחון ומדיניות החוץ שלו'.¹⁸

גם ביולי 1958 לא התעלם בן-גוריון מנטיית לבו לתיקון בגבול המזרחי, אבל הוא הסתפק בכך ששני שליחיו שטחו באוזני דאלס, מזכיר המדינה האמריקני, את טענתו-תביעתו לגדה המערבית, אם יתמוטט המשטר ההאשמי בירדן. חששותיו הדמוגרפיים לא הניאו אותו מעמדה זו, שכן היתה לו הצעה למניעת רוב ערבי

12. יומן בן-גוריון, 13 בפברואר 1951, אב"ג. באותו מקום כתב: 'עבר-הירדן אינו דבר יציב וטבעי, אלא אדם אחר שיכול למות בכל רגע'.

13. יומן בן-גוריון, 21 ביולי 1951, שם.

14. יומן בן-גוריון, 23 ביולי 1951, שם.

15. מ' בר-און, אתגר ותגרה, עמ' 197.

16. יומן בן-גוריון, 22 באוקטובר 1956, אב"ג.

17. R.H. Herrell (ed.), *The Eisenhower Diaries*, New York 1981, P. 331; D.

Eisenhower, *Waging Peace, 1956-1961: The White House Years*, Garden City,

NY 1965, pp. 676-677. בין השנים 1958-1956 הרבתה ארצות-הברית לשגר אזהרות

לישראל שלא להתערב בירדן, נוכח התסיסה ששררה ששרר בה. אחת הדוגמאות: השדר של

כריסטיאן הרטר, ממלא-מקום מזכיר המדינה, לשגריר אדוארד לאוסון בתל-אביב, ב-15

באפריל 1957.

18. מ' בר-און, אתגר ותגרה, עמ' 253.

במדינה: הקמת 'חבל אבטונומי, או מדינה אבטונומית הקשורה בישראל, כשצה"ל עומד על הירדן וענייני ההגנה עליה נתונים בידי ישראל'.¹⁹ אומנם בן-גוריון הרהר שמה אין במסגרת האוטונומית ערובות מספיקות למניעת אפשרות שמסגרת זו תחליט להתחבר עם מצרים,²⁰ ואף-על-פי-כן רעיון האוטונומיה עובר כחוט השני בכל ההצעות שהוא העלה במרוצת השנים - החל ב-8 ביוני 1949, דרך התוכנית שהשמיע באוונזי ראש-ממשלת צרפת ב-1956 וכלה בחוות הדעת שפרסם תשעה ימים אחר תום מלחמת ששת הימים, ב-19 ביוני 1967; בהודעה שפרסם אז בעיתונות כתב בן-גוריון: 'נציע לתושבי הגדה המערבית לבחור נציגים אשר אתם נגהל מו"מ על אבטונומיה של הגדה המערבית (מחוץ לירושלים וסביבותיה) שתהיה קשורה בברית כלכלית עם ישראל, ויקבלו מוצא אל הים התיכון בחיפה או באשדוד או בעזה; צבא יהודי יעמוד על חוף הירדן המערבי להגן על עצמאות הגדה המערבית האבטונומית'.²¹ גם בשנת 1958 תדרך את ראובן שילוח ערב צאתו יחד עם אבא אבן לפגישה חשאית עם ג'ון פוסטר דאלס בלונדון, כי 'אם ידונו בלונדון על ירדן, נדרוש מדאלס למסור לידינו הגדה המערבית, על מנת שהישוב הערבי יהיה אבטונומי ויהיה קשר כלכלי אתנו, וצבאנו יעמוד על הירדן'.²² בדיון-וחשבון שרשם ויליאם ראונטרי, עוזר מזכיר המדינה, על הפגישה החשאית עם דאלס בלונדון, מצוטט אבא אבן:

ראשי-הממשלה סבור, שקיימת עכשיו אלטרנטיבה טובה יותר מאשר המשך קיומה הנפרד של ירדן, למרות שיישומה כרוך בסיבוכים. כל חלופה תגרום לקשיים וסיכונים. אבל אם לא ניתן לקיים את הסטטוס-קוו או סטטוס-קוו משופר, המושתת על בסיס עצמאותה של ירדן, ישראל חושבת שהחלק המערבי של ממלכת ירדן (הגדה המערבית) שייך למרחב של Palestine. [ארץ-ישראל] אולי ניתן להביא לאיחוד של החלק המזרחי של ירדן עם עירק, כאשר בחלקה המערבי [של ירדן] תכונן צורה כלשהי של אוטונומיה מדינית, שתוכל להיות קשורה עם ישראל. עיכולו המלא של מערב הירדן בתוך ישראל עלול, מנקודת מבטה, להיות לרעתה. אוכלוסייה מרדנית ומצב סוּעֵר קיימים בחלק זה של ירדן. מכל מקום, אין לישראל שאיפות להתפשטות, ואם ניתן להימנע מכך, היא לא תנסה להגדיל את שטחה על-ידי השתלטות על מצב עגום זה. אנו מעריכים שבתנאים הקיימים תושבי ירדן המערבית לא יקבלו ברצון איחוד חופשי [של ירדן המערבית] עם ישראל. מצד שני, ישראל אינה מאמינה שהם ירצו להיבלע בעירק. הבעיה היא אפוא לנסות לעורר בפרק זמן רגשות מסוימים למען איחוד מהטיפוס המוצע.²³

19. יומן בן-גוריון, 23 ביולי 1958, אב"ג.

20. שם. הפסוק 'צבאנו יעמוד על הירדן' הושמט משום-מה מהדיווח על השיחה החשאית, שרשם ויליאם ראונטרי, עוזר מזכיר המדינה האמריקני לענייני המזרח-התיכון.

21. דבר, ומעריב, 19 ביוני 1967 (תדפיס מצורף, ראה נספח).

22. ראה הערה 20.

23. FRUS, vol. 13, pp. 74-77

עיון מדוקדק בדין-וחשבון האמריקני (שהוגדר ככמוס) על פגישת אבן ושילוח עם דאלס מצביע על שוני בדגשים בין ראובן שילוח ובין אבא אבן. בעוד אבן מסר בשם בן-גוריון, כי קיימת אלטרנטיבה טובה יותר מאשר המשך קיומה העצמאי של ירדן, אמר שילוח כי הוא שותח ערב נסיעתו ללונדון עם ראש-הממשלה ועם שרת החוץ גולדה מאיר ושניהם אמרו לו כי הפתרון הטוב ביותר הוא שמירה על המצב הנוכחי של ירדן. הוא אמר שראש-הממשלה סבור, כי אפשר לשמור על קיומה העצמאי של ירדן, אם כל הכוחות האנטי-נאצריסטיים באזור ישתפו-פעולה.²⁴

ההבדלים בדגשים של שני השליחים שיקפו במידה מסוימת את התלבטויותיו של בן-גוריון עצמו. הוא נקלע לכף הקלע בין שני הקטבים. מצד אחד הוא דבק במשימה לגבש מערך של כוחות אנטי-נאצריסטיים במזרח-התיכון (שנקרא לשם קיצור: 'ברית הפריפריה'), ומשימה זו חייבה שמירה על הסטטוס-קוו; ומצד אחר, דעתו הנחרצת זה שנים היתה כי 'הגבולות של המדינה הם מגוחכים' ויש לשנותם. הדברים שמסר שילוח לדאלס בזכותו של הסטטוס-קוו בגבול ירדן בישרו ראשית תהליך של תמורה בתפיסתו של בן-גוריון, שהחלה בשאיפה לתקן את הגבול המזרחי והסתיימה בהיחלצותה של ישראל לגיוס תמיכה בינלאומית בהבטחת הסטטוס-קוו.

לא ביום אחד התגבשה התפיסה החדשה של ישראל כי בטחונה מחייב שמירה על עצמאותה של ירדן. לא היה מפנה חד במדיניות הביטחון של ישראל, אלא התחללה התפתחות הדרגתית, מלאת פיתולים. התפיסה החדשה נבנתה על שלושה גורמים, והתגבשה בשלושה משברים שטלטלו את ממלכת ירדן בחמש השנים בין 1958 ל-1963: משבר 1958 בעקבות ההפיכה הצבאית בעירק; משבר 1960 בעקבות ההתנקשות שיזמו הסורים בחייו של ראש-ממשלת ירדן; משבר 1963 בעקבות ההצהרה על הכוונה להקים פדרציה משולשת של מצרים, סוריה ועירק, שחוללה גל של הפגנות אלימות בערי הגדה המערבית.

במשבר הראשון דחה בן-גוריון הצעות לפעולה צבאית ישראלית לשינוי הגבולות, כדי שלא ישתבשו תוכניות קודמות לגיבוש המדינות האנטי-נאצריסטיות ולכניית הכור בדימונה. עכבותיו לא פטרו אותו מן החשדות של אנשי מחלקת המדינה בושינגטון בדבר מזימה שלו לספח את הגדה המערבית; אבל בסופה של אותה שנה, ב-11 בדצמבר 1958, לאחר חודשי מתיחות אחדים, החל הנשיא אייזנהואר לחשוד שהיא חורשת מזימות יחד עם ירדן, וביקש את ראש סוכנות הביון המרכזית, אלן דאלס, לברר אם דבר זה לא יביא להתארגנות העולם הערבי נגד ישראל וירדן כאחת.²⁵

Ibid. .24

Memorandum of discussion at 390th meeting of the national security council, .25
 FRUS, vol. 11, p. 671. בפרוטוקול שנרשם בישיבה נאמר: 'הנשיא שאל את מר דאלס אם יש לו מידע מפורט יותר, היכול להצביע שירדן וישראל חורשות יחד מזימות. אלן דאלס השיב, כי אין לו אינפורמציה ששתי המדינות חורשות מזימות במשותף, אבל יתכן שהצדדים של אחת מהן עלולים להניע את צעדיה של השנייה, כך ששתיהן ינעו בקווים מקבילים.'

בימי המשבר השני הוחלפו מסרים בין בן-גוריון לחוסיין, והם סימלו שלב נוסף בהתחזקות התמיכה הישראלית בשלומה של ירדן ובעצמאותה. המסרים הוחלפו בפגישה שהתקיימה ב-14 בספטמבר 1960 בין אלוף חיים הרצוג וממלא-מקום ראש המודיעין הירדני, והם היו מסרים ישירים, בלי מתווכים כמו בעבר.²⁶ כך גם נפתח ערוץ לחילופי מידע במקרה הצורך.

במשבר השלישי מיילאה ישראל תפקיד פעיל בגיוס תמיכתם של ראשי מדינות בעצמאות ירדן, ובמקביל לכך היא פעלה בשטח עצמו וריכזה כוחות של צה"ל בגבול ירדן. צעדים אלו הרתיעו את מצרים, עירק וסוריה מפני התערבות בירדן בעת שהמוני פלשתינים התנגשו עם צבא ירדן בערי הגדה. המלך חוסיין הודה על כך לראש-ממשלת ישראל, אבל ראש-הממשלה לא היה עוד דוד בן-גוריון, אלא יורשו, לוי אשכול.²⁷

המשבר הראשון: 1958

ההפיכה הצבאית בעירק ב-14 ביולי 1958 הפתיעה הן את ארצות-הברית והן את ישראל. בימים שקדמו להפיכה עדיין ניסתה וושינגטון לשכנע את ירושלים, כי האיחוד העירקי-ירדני קם בכרחה של וושינגטון, כמשקל-נגד לאיחוד המצרי-סורי, ולכן ראוי שישאל תתייחס אליו בחיוב.²⁸

זו היתה משענת קנה רצון, שלא היה בכוחה להגן על ירדן ואף לא למנוע את ההפיכה בעירק, שגיתקה את בגדד מן הברית הנושאת את שמה והוציאה אבן-יסוד מהמערך הצבאי של המערב באזור. בחודשים שקדמו להפיכה הטרידה וושינגטון את ירושלים בבעיית הר הצופים ובחילוקי דעות קטנוניים בגבול בין ישראל לירדן.

לא היה כל תיאום בין הצבאות של ארצות-הברית וישראל; אף-על-פי-כן, שררה כמעט תמימות דעים בין העומדים בראש שני הצבאות בדבר אופי התגובה המידית שישראל צריכה לנקוט - פעולה צבאית בתחום הגדה המערבית. ראש המטות המשולבים של ארצות-הברית, הגנרל נתן טווינינג, הציע שארצות-הברית תאפשר לישראל לכבוש מיד את הגדה המערבית של הירדן, כדי לבלום את התפשטותה של ההפיכה לחלק המערבי של האיחוד העירקי-ירדני;²⁹ ובערבו של אותו יום בא אל

26. עליפי שיחה אם אלוף במילואים חיים הרצוג, ב-21 בדצמבר 1991 (פרטים על הפגישה להלן).

27. עליפי הדוח של ד"ר יעקב הרצוג ללוי אשכול על פגישתו הראשונה עם המלך חוסיין. הדוח מ-24 בספטמבר 1963 כתוב אנגלית והמלך מכונה בלשון הצופן: צ'ארלס (פרטים על הפגישה בקטע הסיכום).

28. FRUS, vol. 12, p. 272

29. W. Quandt, 'Lebanon, 1958, and Jordan, 1970', in: B. Blechman and S. Kaplan (eds.), *Force Without War*, Washington 1978, p. 232. בשלב מאוחר יותר (בישיבת המועצה לביטחון לאומי) החליף הגנרל טווינינג את זהותו של הכוח שייקרא לחסום את

בן־גוריון הרמטכ"ל רביאלוף חיים לסקוב והציע להשתלט על חלקים של הגדה המערבית.³⁰

הן בוושנינגטון והן בירושלים מנע הדרג המדיני פעולה צבאית: ראשי הממשל בוושנינגטון העדיפו את שירותיה העקיפים של ישראל על פני הסתייעות ישירה בכוחו של צה"ל; המרב שהיו מוכנים לבקש מישראל הוא הֶתֶר לצנחנים בריטים לחלוף במרחב האווירי של ישראל בדרכם לירדן או השאלת דלק מישראל לירדן; ואילו בירושלים העדיף בן־גוריון לטפל בגיבוש הכלים לשיתוף־פעולה צבאי ומודיעיני בין ישראל למדינות הפריפריה (טורקיה, אירן ואתיופיה) על פני פעולה צבאית בגדה המערבית, הכרוכה בסכנה של שיבוש המהלכים המדיניים לקראת הקמתו של מערך הכוחות האנטי־נאצרי.

משתי נקודות מוצא אלו התנהלו במחצית השנייה של 1958 שיחות בין ירושלים לוושינגטון, שלא ענו על ציפיותיו של בן־גוריון לבניית ערוץ ממוסד להתייעצויות מוקדמות בין ישראל לארצות־הברית בענייני האזור. נהפוך הוא; בחלוף ההלם הראשון לאחר ההפיכה התחלפו היוצרות וישראל וארצות־הברית החליפו תפקידים ביניהן: במסד הישראלי הלכה וגברה התמיכה בשמירת הסטטוס־קוו בירדן וישראל נעשתה מליץ היושר לקיומה העצמאי של ירדן, ואילו במסד הוושנינגטוני הלכו וגברו ההרהורים שמא מוטב להפקיר את חוסיין לטובת השתלכותה של ירדן במערך כל־ערבי.

אפשר לזקוף לזכותו של בן־גוריון את בלימת הסחף בעמדתה של ארצות־הברית כלפי משטרו של חוסיין. באורח פרדוקסלי, אותם פקידים שהאשימו אותו בהרישת מזימות לקרוע חלק מממלכתו של חוסיין היו ראשונים להמליץ שארצות־הברית תפנה עורף למשטר ההאשמי על סמך הערכה כי אין לו סיכוי להישרד.

תמונה זו לא התבהרה ביום אחד, שכן היא לא היתה פרי של החלטה חד־פעמית. השתי־וערב שלה נארג בחוטים מפותלים של ההתדיינות בין ירושלים לוושינגטון, שהתנהלה כאשר שתיהן מגששות באפלה ללא ידיעה מה היא מידת מעורבותו של נאצר בהפיכה ובאיוז מידה תמריץ ההפיכה את התפשטותו של הנאצריזם. ביום הראשון להפיכה הניחו בירושלים כי ארצות־הברית עדיין מסוגלת לדכאה, ואילו בוושנינגטון היו בטוחים שישראל עומדת לפלוש לממלכת ירדן, כדי לקרוע ממנה את הגדה המערבית.

יומן האירועים המשולב מיומנו של בן־גוריון מזה ומן הדוחות הרשמיים על הדיונים במועצה לביטחון לאומי וממסמכי מחלקת המדינה מזה מצביע על תנודות רבות בעמדותיהן של ישראל וארצות־הברית בשבועיים הראשונים לאחר רעידת־

התפשטותו של הצבא העירקי לגדה המערבית. ביולי הוא הציע שיהיה זה צה"ל, ואילו בנובמבר הוא היה מוכן שמדינה ערבית תשגר צבא לגדה המערבית ותבלום את כניסתו של צבא עירק. על נימוקיו של הגנרל טווינגטון מסתמך ג'ורג' אלן בתזכיר שהגיש למועצה לביטחון לאומי ב־13 בנובמבר 1958, *FRUS*, vol. 12, p. 181.

30. יומן בן־גוריון, 14 ביולי 1958, אב"ג.

האדמה העירקית. ארצות-הברית התנדנדה בין נטיות לתמוך בסיפוחה של הגדה המערבית לישראל מזה ובין דיונים על קיצוץ בגבולותיה של ישראל מזה; ואילו ישראל היטלטלה מעמידה נגד תביעות אמריקניות לשמור על גבול ירדן ועד חתירה לשכנע את ארצות-הברית בהיוניות השמירה על המצב הקיים בירדן.

ב־14 ביולי, ביום שפרצה ההפיכה בבגדד, הסביר הגנרל נתן טווינינג, ראש המטות המשולבים של ארצות-הברית, כי רצוי להאיץ בישראל שתכבוש את הגדה המערבית, כדי להוכיח שארצות-הברית לא שמטה מידה את יכולתה להגיב ואת היוזמה הצבאית והמדינית.³¹ במקביל דנה הממשלה בירושלים במצב שנתהווה בירדן לאחר ההפיכה בבגדד. הממשלה שמעה מראש אמ"ן, אלוף יהושפט הרכבי, כי קיימת סכנה למשטר ההאשמי בירדן, והחליטה לפנות לווישינגטון ולהמריץ אותה לדכא את ההפיכה העירקית. בישיבה הועלתה האפשרות לכבוש חלקים מהגדה המערבית, אבל לא נתקבלה כל החלטה אופרטיבית בעניין זה.³²

בערבו של אותו יום הגיב בן-גוריון על הצעתו של הרמטכ"ל חיים לסקוב לכבוש את הר חברון ואת רכסי ההרים מצפון לירושלים וקבע כי הוא מעדיף מהלכים מדיניים.³³ למחרת, ב־15 ביולי, אמר בן-גוריון לברברה סאלט, הממונה על שגרירות בריטניה בישראל: 'אנו, כמוכן, מעוניינים בעצמאותה של ירדן ובמניעת כיבושה על-ידי נאצר'.³⁴ ואילו בשיחה עם השגריר האמריקני, אדוארד לאוסון, אין בן-גוריון מסתפק בתיאור הסכנות האורכות לירדן וכתוצאה מכך גם לישראל, אלא הוא ממקד את שיחתו בנושא המרכזי המטריד את מנוחתו – כיצד לגייס את ארצות-הברית לתמיכה ביוזמה הישראלית לגבש מערך של המדינות האנטי-נאצריסטיות במזרח-התיכון.³⁵

ב־16 ביולי הציע אלן דאלס בישיבה אצל הנשיא אייזנהואר לבקש מישראל שתחליץ את ירדן ממחסור בדלק ותספק לה דלק כסיוע חירום,³⁶ ומתחילה אפוא פרשה של מיקוח עם הבריטים ועם האמריקנים בעניין רכבת אווירית בריטית לירדן דרך המרחב האווירי של ישראל.³⁷ ב־17 ביולי, אחרי התייעצות עם שרים, רשם

31. ראה לעיל הערה 29. ויליאם קוונדס הסביר למחבר, כי במחקרו לא ציין במפורש שהגנרל טווינינג העלה את הצעתו בישיבת חירום שנערכה בלשכתו של מוכיר המדינה דאלס ביום ההפיכה בבגדד, משום שבשעת כתיבת ספרו חל היסיון על הפרוטוקול של הישיבה. לכן כתב כי זו היתה דעתו של יושב-ראש המטות המשולבים, בלי לפרש באיזו מסגרת הועלתה ההצעה.

32. מ' ברזוור, בן-גוריון, עמ' 1333 כותב, כי בישיבת הממשלה ב־14 ביולי 1958 הוחלט 'לפנות לארצות-הברית ולתבוע דיכוי המרידה בעירק'. זו היתה גישה תמימה להניח שארצות-הברית תתערב התערבות צבאית למען החזרת המלוכה בעירק.

33. יומן בן-גוריון, 14 ביולי 1958, אב"ג.

34. יומן בן-גוריון, 15 ביולי 1958, שם.

35. FRUS, vol. 12, p. 316.

36. Ibid., vol. 13, p. 309.

37. Ibid., vol. 12, p. 316.

בן-גוריון ביומנו התלסות: 'לבקש נשק מארצות-הברית ולדרוש שיתופנו בדיונים מדיניים וצבאיים מוקדמים בכל הנוגע למזרח-התיכון.³⁸

ב־18 ביולי, בעוד מטוסים בריטיים חולפים במרחב האווירי של ישראל בדרכם לסייע לירדן, הציג בן-גוריון לממשלת ברית-המועצות לזמן את ראשי מצרים וישראל בז'נווה או במוסקווה. 'אם תצליח בכך, לא אדרוש דבר' - אמר לשגריר הסובייטי - 'אבל לעת עתה עלי לבקשה [את הממשלה הסובייטית] שתמכור לנו נשק: מטוסי קרב מהירים מהדגם האחרון, מפציצים ושתי צוללות'.³⁹ ב־19 ביולי דן בן-גוריון עם השגריר הבריטי על אספקת שלוש טייסות של מטוסי סילון, מפציצים, מאה טנקים ושתי צוללות 'במסגרת ממוסדת של שיתוף-פעולה בין ישראל לבריטניה, לאור העובדה שקיומה של ירדן תלוי באיש אחר ואם הכדור יסלק אותו לא יועיל הצבא הבריטי ששוגר לירדן'.⁴⁰

בהתייעצות שקוימה בבית-הלבן ב־21 ביולי הקשה כריסטיאן הרטר, סגן שר החוץ האמריקני, כיצד תגיב ארצות-הברית אם ישראל תכבוש את הגדה המערבית;⁴¹ ובו ביום הגיש השגריר אבן רשימת נשק שישראל מבקשת מארצות-הברית - טנקים, מטוסים חדישים, טילים מונחים, נשק אנטי-טנקי ושתי צוללות. בן-גוריון גם ביקש סיוע כספי אמריקני למימון הרכש של הנשק.⁴² ב־22 ביולי קיבלה המועצה לביטחון לאומי בוועידת הערכת מודיעין שנאמר בה: 'ישראל לא תשלח חיילים מעבר לגבול, אלא אם ממלכת ירדן תמוטט. במקרה כזה יכבוש צה"ל את כל הגדה המערבית'.⁴³

ב־23 ביולי, ביום שאלן דאלס, ראש סוכנות הביון, דיווח לנשיא אייזנהואר, שהישראלים אמרו לו כי אם ישתרר תוהו ובוהו בירדן ישראל תיקח חלק מירדן, הציג בן-גוריון שאלה רטורית בישיבת מטה צה"ל: 'מיהן המדינות במזרח-התיכון המסוגלות לשמש חיץ בפני התפשטותו של נאצר?'⁴⁴ התשובה שהשתמעה מתוך ההקשר של הדיון באותה ישיבה היתה, שגם ירדן עשויה לשמש מחסום בפני התפשטות הנאצרים ולא ארץ של תוהו ובוהו. בן-גוריון כלל אפוא אלמנט חדש במכלול השיקולים להכרעה אם לבצע פעולה צבאית בגדה המערבית, הוא הציג את השאלה האם יש להביא בחשבון את יכולתה של ירדן לשמש חיץ בפני התפשטות הנאצרים ומכאן שאין להחיש את התמוטטותה באמצעות כיבוש הגדה המערבית.

38. יומן בן-גוריון, 17 ביולי 1958, אב"ג.

39. יומן בן-גוריון, 18 ביולי 1958, אב"ג.

40. יומן בן-גוריון, 19 ביולי 1958, שם. וכן השלמות של מיכאל בר-זוהר (בן-גוריון, ג, עמ' 1337) על-פי הדוח שכתב סמנכ"ל משרד החוץ שנכח בפגישה.

41. FRUS, vol. 13, p. 73

42. Ibid., p. 99

43. Ibid., vol. 12, p. 90

44. יומן בן-גוריון, 23 ביולי 1958, אב"ג (אמרתי לראובן, כי אם ידונו בלונדון על ירדן, ידרוש מדאלס למסור לידינו את הגדה המערבית, על מנת שהישוב הערבי יהיה אבטוומי ויהיה לו קשר אתנו וצבאנו יעמוד על הירדן').

באותו יום הוא דן עם הרמטכ"ל על תוכנית מצומצמת לפעולה של צה"ל: כיבוש הדרך להר הצופים, לרבות שיח' ג'ראח, ואחרי-כן תדרך את ראובן שילוח לקראת פגישתו עם מזכיר המדינה האמריקני ג'ון פוסטר דאלס בלונדון: ישראל עומדת על כך שאם תתפורר ממלכת ירדן, יהיה על צה"ל להתפרס לאורך נהר הירדן.⁴⁵

ב-24 ביולי נשמעו במועצה לביטחון לאומי בושינגטון קולות בעד חתירה לתמורה הדרגתית בירדן. בישיבת המועצה נשמעו גם דעות כי המלך חוסיין הוא נטול שורשים בארצו והממלכה היא יצור מלאכותי; לכן אל לה לארצות-הברית להתערב לטובת חוסיין ומוטב שתכיר במנהיגותו של נאצר בעולם הערבי. מכאן גם נבעה ההמלצה: לפעול למען שילובה ההדרגתי של ירדן במערך החדש של התנועה הלאומית הערבית, שייעשה 'בדרכי שלום'. באותה ישיבה דיווח מזכיר המדינה דאלס, כי ארצות-הברית ביקשה מבן-גוריון שיבהיר מה הן תוכניותיו המעשיות למקרה של הפיכה אפשרית בירדן. 'התשובה הסופית אמורה להתקבל בקרוב', אמר שם דאלס, 'אולם תשובת הביניים היתה שהם שומרים לעצמם יד חופשית'.⁴⁶

בו ביום נפגש דאלס עם אבא אבן וקיבל מידיו את איגרתו האישית של בן-גוריון לגשיא אייזנהאואר; בן-גוריון ביקש את עידודה של ארצות-הברית ליוזמתה של ישראל להציב סכר בפני הנחשול הנאצרי-סובייטי, להדק את הקשר עם מדינות במעגל החיצוני של המזרח-התיכון ולארגן קבוצת מדינות, לא בהכרח ברית רשמית ופומבית, שתהיה מסוגלת לעמוד איתן מול התפשטות הסובייטים באמצעותו של נאצר.⁴⁷

ב-27 ביולי שוב עלה הנושא של 'ברית הפריפריה' בשיחה שקיימו בלונדון אבא אבן וראובן שילוח עם ג'ון פוסטר דאלס. השניים הציגו בפני מזכיר המדינה האמריקני את התלבטויותיו של בן-גוריון וגם את מסקנתו: במקרה של שינוי בסטטוס-קוו בממלכת ירדן, ישראל מבקשת להפוך את הגדה המערבית ליחידה אוטונומית קשורה בישראל, אם כי לא מיד, אלא רק לאחר הכשרת הלבבות בקרב ערביי הגדה המערבית. לגבי 'ברית הפריפריה' נשאו השליחים בקשה רחופה שארצות-הברית תעודד את אירן ואת טורקיה להדק את קשריהן עם ישראל. דאלס השיב על כך כי הוא שוחח עם האירנים ויחסם לישראל חיובי ואוהד.⁴⁸ בו ביום דיווח חיים לסקוב לבן-גוריון שהוא השלים את כל ההכנות לתפוס את הר הצופים, אם ידרש הדבר. הוא תכין לפעולה ארבעה גדודים.⁴⁹

אומנם בן-גוריון הודיע לדאלס באמצעות השליחים אבן ושילוח כי 'לא ננצל מצב אומלל זה לצורכי התפשטות',⁵⁰ אולם הודעתו לא הרגיעה את האמריקנים.

45. שם.

46. FRUS, vol. 13, p. 104.

47. ש' שגב, הקשר האיראני, עמ' 40.

48. FRUS, vol. 13, p. 74.

49. יומן בן-גוריון, 27 ביולי 1958, אב"ג.

50. FRUS, vol. 13, p. 75.

בוושינגטון החלו לרקום תוכניות בכיוון ההפוך - לקצץ בגבולותיה של ישראל. ב-29 ביולי קיבלו חברי המועצה לביטחון לאומי נייר עמדה לקראת דיון בישיבת המועצה, שכלל שלושה סעיפים להסדר הסכסוך הישראלי-ערבי: א. הגבלת העלייה; ב. להץ אמריקני לשינוי בגבולות ישראל; ג. ערובות בינלאומיות לגבולות החדשים.⁵¹

בו כיום השיב בן-גוריון בכנסת לשאלתה של ח"כ הרצל ברגר: 'מה תעשה הממשלה, אם יציעו לנו לקצץ בגבולותיה?' הוא השיב: 'אין בידינו ידיעות על מזימה זו, אבל אם יעשה נסיון כזה, ייתקל בכל כוחה הצבאי של ישראל'.⁵² הרצל ברגר יצג את מפא"י, מפלגת השלטון דאז, וסביר כי זו היתה שאלתה מוזמנת. העובדה שבן-גוריון מצא לנכון לרשום את השאלתה ואת התשובה מעידה שהוא יחס להן חשיבות וייתכן שהיה לו מידע כלשהו על המזימות הנרקמות.

ב-31 ביולי בירר בן-גוריון בדיון עם הרמטכ"ל תיים לסקוב מה מספר התושבים הערבים בגדה המערבית וכיצד הם פרוסים באזורים השונים.⁵³ זו היתה מעין שאלה מקדימה לצורך הכוונת פעולה אפשרית של צה"ל אל אזורים דלילים באוכלוסייה ערבית. בחודש יולי הסוער היה בן-גוריון נחוש בדעתו שלא להפעיל את צה"ל לשינוי הגבול המזרחי של ישראל; אולם בחודש אוגוסט, לאחר שהתברר כי מדינות המערב ויתרו כליל על האופציה של התערבות צבאית ומדינית למען החזרת 'הסדר ההאשמי' לבגדד, החל בן-גוריון להרהר באפשרות של פעולה צבאית ישראלית, ולו מצומצמת, לתיקון בגבול המזרחי של ישראל, על אף הסכנות הדמוגרפיות הכרוכות בהרחבת גבולות.

'הגמול' שהוצע לישראל על איפוקה עד כה, על כך שלא ניצלה שעת כושר להרחבת גבולה המזרחי, היה רכימת תוכנית לקצץ בגבולותיה ולהגביל את העלייה אליה. הידיעות כי הלוך-מחשבה זה קונה לו אחיזה בווישינגטון הדהימו את בן-גוריון. הוא ביקש בדיחיפות תשובות לרשימה של בקשות הנשק שהגיש - ולא קיבל כל מענה.⁵⁴ הוא חתר לכך שישראל תשולב במערך כוחות אנטי-נאצריים ותקושר ולו בקשר רופף עם ארצות-הברית - ונדחה.

באיגרתו מ-24 ביולי אל הנשיא אייזנהואר, ביקש בן-גוריון את התערבותה הפעילה של ארצות-הברית למען עידודה של היוזמה הישראלית, אולם בתשובה כתב לו מזכיר המדינה דאלס שארצות-הברית החליטה לחזק את קשריה עם טורקיה ואירן, 'כדי להתנגד לכוחות האקספנסיוניסטיים באזור'.⁵⁵ זו היתה תשובה שלא ממין

51. Ibid., p. 118

52. יומן בן-גוריון, 29 ביולי 1958, אב"ג.

53. יומן בן-גוריון, 31 ביולי 1968, שם (יחיים נתן לי את המספרים של הערבים).

54. FRUS, vol. 13, pp. 80-91. תזכיר של עוזר מזכיר המדינה בעניין בקשת ישראל לנשק אמריקני. ההמלצה היא לספק לישראל מאה מטולים אנטי-טנקיים, במקום 350 מטולים שביקשה, וכן הומלץ להתיר לישראל לרכוש ממקורות אורחיים ציוד צבאי שאינו מוגדר תוקפני, כמו ציוד לחיל הקשר, אבל בשום פנים לא למכור טנקים, טילים מונחים וצוללות, כבקשת ישראל.

55. איגרת התשובה של ג'ון פוסטר דאלס אל דוד בן-גוריון, 1 באוגוסט 1958, FRUS, vol. 13, pp. 77-79

העניין: טורקיה ואירן היו חברות ב'ברית בגדד' (ששמה הוסב ל'ברית המרכז'), שהיתה קשורה לארצות-הברית וחסומה בפני ישראל, ואילו בן-גוריון דיבר על קשר בינן ובין ישראל שיהיה מקביל לברית זו בינן ובין ארצות-הברית; תשובת דאלס היתה אפוא בגדר של דחייה.

בן-גוריון חיפש דרך להתקנת ערוץ של קשר קבוע להתייעצויות מוקדמות בין וושינגטון וירושלים בענייני המזרח-התיכון, ואף בעניין זה הושבו פניו ריקם. אבא אבן ניסה להעלות הצעה זו בעקבות שיתוף-הפעולה שקיים בראשית הפעלתה של הרכבת האווירית לירדן, אולם דאלס חסם ניסיון זה באמצעות התחמקות.

אומנם בחודש אוגוסט יצאה 'ברית הפריפריה' לדרך בפגישת פסגה שאית בין בן-גוריון וראש-ממשלת טורקיה מנדרס ב-29 באוגוסט,⁵⁶ ודאלס אכן שוהה בנושא זה עם הטורקים ועם האירנים; אבל הוא נמנע ממעורבות עמוקה, ואילו בן-גוריון ביקש לשלב את ישראל במערך בטחוני הקשור בארצות-הברית באמצעות מעורבותה בקשרים בין ישראל, טורקיה ואירן.

התעלמות זו מבקשותיה של ישראל תרמה להחלטתו של בן-גוריון להודיע על הפסקת הרכבת האווירית שקיימו הבריטים והאמריקנים לירדן דרך המרחב האווירי של ישראל. הנשיא אייזנהואר רגז וראה בכך כניעה לאימים הסובייטיים.⁵⁷ בן-גוריון דחה האשמה זו, אבל באיגרת ששיגר למוזכיר המדינה ב-5 באוגוסט, הוא הזכיר לדאלס כי שלא כמו טורקיה, ישראל אינה נהנית מהגנה אווירית אמריקנית במקרה של תוקפנות סובייטית. בהודמנות זו הוא חזר והעלה את בקשתו שארצות-הברית תטפח את הקמתו של מערך הכוחות האנטי-נאצריסטיים באזור.⁵⁸ זה היה יותר מרמז לכך שארצות-הברית אינה יכולה רק לדרוש מישראל ועליה להתייצב לימינה בהיותה גורם מייצב באזור.

בינתיים נקלטו בווינגטון ובירושלים ידיעות מדאיגות על המצב בירדן. ב-12 באוגוסט דיווח שר החוץ הבריטי סלווין לויד לעמיתו האמריקני, כי יום קודם-לכן שוחח עם גולדה מאיר ולדבריה ירדן נמצאת על סף התפוררות. הוא התרשם כי בתנאים אלו לא תהיה לישראל ברירה אלא להיכנס לממלכת ירדן. סלווין לויד סיפר לדאלס בשמה של גולדה, כי ישראל אינה רוצה בטריטוריה שיש בה עוד 850 אלף ערבים, והיא יכולה להשלים עם הגבולות הנוכחיים של ירדן, בתנאי שתושג ערובה בינלאומית לקיומה העצמאי של ירדן.⁵⁹

אומנם ישראל נמנעה מלהשמיע בפומבי אזהרות כי היא תפעל במקרה שממלכת ירדן תתמוטט, אולם מוזכיר המדינה דאלס השתמש בכל זאת ב'סכנה הישראלית' כדי להרתיע את מצרים מהתערבות בירדן. דאלס יצר את הרושם כי מדינות ערב הייבות תודה לווינגטון על כך שהתערבותה בירדן מונעת את כניסת צה"ל לגדה המערבית.

56. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1330.

57. FRUS, vol. 13, pp. 82-83.

58. Ibid., pp. 85-87.

59. Ibid., vol. 12, pp. 455-461.

בפגישה שהתקיימה ב־14 באוגוסט אמר דאלס לשר החוץ המצרי מתמוד פאוזי שהוא מודאג מן המצב בירדן. לדבריו זו יצירה מלאכותית שהקימו הבריטים בתור בסיס חלופי בשבילם במזרח־התיכון. השמירה עליה עולה כסף רב לארצות־הברית, אבל היא עושה זאת, שכן היעלמותה עלולה להצית מלחמה. דאלס אמר לפאוזי כי בממשל האמריקני אין יודעים מה כוונתה של ישראל, אולם אם יתמוטט המשטר בירדן, קיימת סכנה שישראל תכבוש את הגדה המערבית. הוא העריך בחמישים אחוזים את הסיכוי לפלישה ישראלית לאהר הפיכה בירדן.⁶⁰

ב־16 באוגוסט שרטט בן־גוריון ביומנו קווים לפעולה צבאית בשטח הנתון לשלטון ירדני. הוא הציגם בשיחה שקיים עם יגאל ידין וכלל אותם באיגרת ששלח לשגריר אבא אבן. בשיחתו עם ידין דיבר בן־גוריון באריכות על חששותיו הדמוגרפיים מפני תוספת של מיליון ערבים למדינה אם יורחבו גבולותיה, ואף־על־פי־כן הציב שלושה יעדים לפעולה של צה"ל: 1. כיבוש הר הצופים; 2. בנאום ירושלים העתיקה; 3. תיקוני גבול על רכס ההרים שבין מישור החוף ובין עמק הירדן.⁶¹

שלושה ימים אחר־כן שיתף בן־גוריון את ועדת השרים לענייני ביטחון בהרהוריו על הסכנה בתוספת מיליון ערבים לתחומי מדינת ישראל,⁶² ובכל זאת כתב לאבא אבן בדבר שינויים חיוניים לישראל בגבולה עם ירדן: א. חידוש הרצף הטריטוריאלי עם הר הצופים; ב. תיקון הגבולות באזור ים המלח ובייחוד הבטחת שליטה ישראלית על צפון ים המלח; ג. השתלטות על הרכסים סביב ירושלים.⁶³

תוכניות אלו של בן־גוריון לא הועלו לדיון אופרטיבי בממשלה ולא מומשו, אבל סגן מזכיר המדינה האמריקני, כריסטיאן הרטר, כלל לא נזקק למידע על יכוונות ההתפשטות של ישראל לצפון ים המלח או לרכסי ההרים סביב ירושלים, שכן הוא הגיע למסקנה כי תוכניתה של ישראל לקלוט עלייה גדולה תגרום להתפשטותה הטריטוריאלי. דעה זו הציג הרטר ב־12 באוגוסט באותה ישיבה של המועצה האמריקנית לביטחון לאומי שהועלתה בה גם התביעה להגביל את העלייה לישראל.⁶⁴

יום קודם־לכן נקלטו בוושינגטון קריאות אזעקה מחוסיין על מצבו המחמיר. במקום להתמקד בחיפוש דרכים לחיזוקו של חוסיין נטפל סגן מזכיר המדינה הרטר לבעיית העלייה היהודית. זו לא היתה דעה חריגה בממשל. גם דאלס הודאג מן הידיעות על עלייה יהודית גדולה ממזרח אירופה והעלה דאגה זו בפגישתו עם אבא אבן.⁶⁵ חוסיין אותת שמלכותו נתונה בסכנה, והוא אף פנה לישראל וביקש ממנה

60. Ibid., vol. 11, pp. 469-473

61. יומן בן־גוריון, 16 באוגוסט 1958, אב"ג.

62. יומן בן־גוריון, 19 באוגוסט 1958, שם (הסברתי הסכנה של תוספת מליון ערבים למדינה שיש לה מליון ושלושת רבעים יהודים).

63. מיכאל בר־זוהר (בן־גוריון, ג', עמ' 1342) מצטט מאגרות בן־גוריון, 16 באוגוסט 1958.

64. FRUS, vol. 13, p. 675

65. Ibid., p. 118

להעניק רשות מעבר למטוס שיוביל את המלכה-האם ואת בני משפחתו בדרכם לקפריסין, עד יעבור ועם⁶⁶ – ובאותה שעה נשמעו במועצה לביטחון לאומי קולות בדבר הצורך להידבר עם נאצר. להוציא את השגריר הבריטי ברבת-עמון, צ'רלס ג'ונסטון, שדרה אז תמימות דעים בקרב הדיפלומטים בבירת ירדן כי משטרו של חוסיין מט לגפול;⁶⁷ סגן המזכיר הרטר שיגר אפוא ב־26 בספטמבר מברק תשובה לשגרירות האמריקנית ברבת-עמון וכתב בו כי אין זה מעניינה של ארצות-הברית להפוך את ירדן ל'מבצר של המערב' באזור, אבל אין היא רוצה בהפיכת-פתע העלולה לחולל התלקחות של פעולות איבה באזור (רמז לאפשרות של פעולה ישראלית). לכן המליץ סגן המזכיר על שינויים הדרגתיים ושקטים בממלכת ירדן, והיחס של וושינגטון לשלטון הירוש ייקבע לפי הרכבו ולפי עמדתו כלפי המערב.⁶⁸ בהתקרב המועד לפינוים של הצנחנים הבריטים מירדן גבר קצב הדיונים בווישינגטון על השאלה מה יתרחש לאחר הפינוי. בהערכת מצב שהוגשה למועצה לביטחון לאומי ב־28 באוקטובר נאמר כי האיום הישראלי להפעיל כוח אם יודה חוסיין בלם את הלחצים הפן-ערביים שהופעלו על חוסיין. 'נאצר מעדיף דרך אבולוציונית שתביא לשלטון ירדני המשתף עמו פעולה, כדי שלא לספק לישראל עילה להתערבותה בירדן', כך נאמר בדוח המודיעין האמריקני, ובהמשך הדברים נאמר שם כי גם אחרי פינוים של כוחות המערב מירדן ומלבנון יישארו הכוחות הישראליים בכוננות כדי לעקוב אם המאורעות בירדן מחייבים את התערבותם. להערכת המודיעין האמריקני, ישראל תמשיך בכוננות זו גם כאשר חילופי השלטון בירדן יבוצעו באופן הדרגתי ובדרכי שלום, כדי למנוע כניסת צבא של קע"ם לגדה המערבית.⁶⁹

במקביל לדיוני המועצה האמריקנית לביטחון לאומי על המדיניות לטווח הקצר בירדן, היא המשיכה לעסוק בהיערכות המדינית לטווח הארוך באזור ובתוך כך בחנה מחדש את היחס לנאצר ותוכניות להסדר הסכסוך הישראלי-ערבי. ג'ורג' אלן, אחד מבכירי מחלקת המדינה וראש סוכנות המידע באותה עת, העלה במסגרת זו ב־10 באוקטובר הצעה לפתות את ישראל לכבוש את הגדה המערבית, כדי שהכיבוש יהיה מנוף ללחץ אמריקני לפתרון כפוי של הסכסוך הישראלי-ערבי; ארצות-הברית תאכוף על ישראל הסגת צבאה מהגדה המערבית ובדרך זו תסלול את הדרך להקמתה של מדינה ערבית שתהיה בגדר הגשמת החלטת או"ם משנת 1947 לחלוקתה של ארץ-ישראל. אחדים מחברי המועצה הביעו הסכמה למגמותיה של הצעה מקיאוויליסטית זו,

66. מעדיב, 2 בספטמבר 1958, מסר בכותרתו הראשית על מעבר המטוס של המלכה-האם בשמי ישראל וברשותה. כעבור תורשיים, כאשר המלך טס דרך המרחב האווירי של סוריה כדי לבקר אצל אמו בלואן תקפו אותו שני מטוסי 'מיג' סוריים שניסו ליידרו. המלך התחמק מהם ונחת בירדן.

67. J. Lunt, *Hussein of Jordan*, London 1980, p. 338.

68. *FRUS*, vol. 11, p. 504.

69. *Ibid.*, pp. 616-619.

וביקשו מג'ורג' אלן להכין בכתב את פרטיה לדיון בישיבה אחרת של המועצה.⁷⁰ לקראת הדיון בתוכניתו של אלן הועלתה בישיבת המועצה ב-30 באוקטובר שאלה היפותטיות: כיצד תגיב ארצות-הברית, אם ישראל תחצה את הגבול; הועלו הצעות כיצד ללחוץ על ישראל כדי שתסיג את צה"ל אל קווי שביתת הנשק; א. להפסיק את הסיוע האמריקני; ב. להטיל אמברגו; ג. למנוע העברת כספי תרומות מארצות-הברית לישראל. ההסתייגות היחידה שהיתה לנשיא אייזנהאואר מהצעות אלו נגעה למילים 'חזרה לקווי שביתת הנשק' - הוא אמר כי אם ירדן תמוטט, לא יהיו עוד קווי שביתת הנשק.⁷¹

הפיתוי המקיאווליסטי שהציע אלן לא היה פועל על בן-גוריון, שהרי עוד קודם שהגיע לאוזניו המידע על תוכנית זו הוא אמר לעוזריו: 'בשבילנו הדבר הכי טוב היה, לו נשאר הסטטוס-קוו. אז לא נעמוד מול מצרים ... עירק ... [או] סוריה, אלא [מול] מדינה חלשה שאין פחד ממנה, אבל זה לא תלוי בנו. במידה שיכולנו לעזור לה להתקיים - עזרנו'.⁷² בן-גוריון התכוון לרשות המעבר שהעניק למטוסים הבריטיים, אולם למעשה תרומתו להצלת חוסיין היתה גדולה יותר.

ראשית, ישראל בלמה את הנטייה של הערביסטים במסד האמריקני, להפקיר את המלך חוסיין לטובת הידברות עם נאצר. בירושלים העדיכו נכונה כי לא רק ירדן תוקרב, אלא גם ישראל תיקרא לשאת בעול פיוסו של נאצר, אם אכן הקו של התומכים בהידברות אמריקנית עם נאצר יגבר על הקו שבן-גוריון פעל למענו אצל האמריקנים, קרי על המגמה לגבש חזית של מדינות החותרות לבלימת התפשטותו של הנאצריזם. מאבקה של ישראל למען גוש המדינות האנטי-נאצריסטיות בלם את הנטייה הגוברת בושינגטון לשדל את ירדן ליישר קו עם המדיניות של נאצר ולשנות בהדרגה את המשטר שלה.

שנית, ישראל הרתיעה את נאצר מפעולה נחפזת להדיח את חוסיין בשיתוף עם מתנגדי המשטר בתוך ירדן, שכן נאצר חשש כי הפיכה כזאת תשמש עילה לפעולה צבאית ישראלית. 'קע"ם מאמינה שישראל תכבוש את הגדה המערבית, אם יתמוטט המשטר בירדן' - אלה היו דבריו של מזכיר המדינה דאלס לשגריר הבריטי סר הרולד קאצ'יה, שבא ב-13 באוקטובר לדווח לאמריקנים כי ממשלתו מודאגת שמא המלך חוסיין לא יחזור ממקום חופשתו.⁷³

האיום הישראלי היה בבחינת מוקש על מסלול המירוצים של נאצר, ולכן ביקש נשיא מצרים לפרקו באמצעות תקיעת טריו בין ארצות-הברית לישראל. בעזרתה של ברית-המועצות ניסה נאצר ללחוץ על ארצות-הברית שתכבול את ידיה של ישראל, אם קע"ם או משתפי-פעולה עם קע"ם ישתלטו על ירדן. קהיר ומוסקווה נתלו בקולב של ריאיון שהעניק דוד בן-גוריון ב-26 באוקטובר לשבועון הלונדוני סנדיי טיימס.

Ibid., vol. 13, p. 179 .70

Ibid., p. 180 .71

מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1343. .72

FRUS, vol. 11, pp. 622-623 .73

בריאיון הרהר בן־גוריון בהצעה לפרו את הגדה המערבית, אם ישתנה הסטטוס־קוו. הוא גם פירט אילו שינויים בסטטוס־קוו יחייבו את תגובתה הנחרצת של ישראל: א. כרבת־עמון תוקם ממשלה המנסה לפייס בין המשטר הקיים ובין הגורמים הפרו־נאצריים בירדן; ב. ערבים מהגדה המערבית ישתלטו על המדינה ויבטלו את המלוכה; ג. הצבא המצרי יפלוש לירדן.

האשמותיו של בן־גוריון בדבר מזימותיה של מצרים להדיח את המלך הרגיוז את נאצר, והוא גם ידע כי ישראל חוסמת למעשה את ישום תוכניותיו באמצעות האיום שצה"ל יכבוש את הגדה המערבית. על־סמך אותו ריאיון, בתוספת של תבלינים מן העיתונות המצרית שטענה כי ישראל מרכזת צבא בגבולה עם ירדן, פנו מצרים וברית־המועצות לארצות־הברית וביקשו את התערבותה.

התמרון המצרי־סובייטי הצליח בהלקו. ב־13 באוקטובר שיגר מזכיר המדינה דאלס איגרת לשרת החוץ גולדה מאיר והפנה את תשומת־לבה לקובלנותיה של מצרים על מזימות של ישראל לתקוף את ירדן.⁷⁴ גולדה מאיר הכחישה מניה וביה את האשמותיהן של מצרים וברית־המועצות בדבר כוחות צבאיים שישראל מרכזת בגבול ירדן כדי לפגוע בשלמותה הטריטוריאלית. שרת החוץ הסבירה שישראל מעוניינת בשמירת הסטטוס־קוו. דברי בן־גוריון על פירווי הגדה המערבית והפקדת כוחות או"ם לשמירה עליה התייחסו למקרה שגורמים עוינים למשטרו של חוסיין ישנו את הסטטוס־קוו.⁷⁵

בעוד ישראל מתדיינת עם ארצות־הברית ומנסה להוכיח שאין לה כל כוונות התפשטות, נקלע חוסיין לסכנה שבסופו של דבר סייעה לו להגדיל את יוקרתו בקרב נתניו: ב־10 בנובמבר 1958 ניסו מטוסי מיג סוריים ליירט את מטוסו של המלך בדרכו לאירופה. המלך שב לרבת־עמון כשהוא מטיס את המטוס הירדני המותקף וזכה שם לקבלת פנים נלהבת של ההמונים.⁷⁶

ב־13 בנובמבר הגיש ג'ורג' אלן תזכיר למועצה לביטחון לאומי ופירט בו כיצד הוא מציע לפתות את ישראל לכבוש את הגדה המערבית, כדי להביא בעקבות זאת ליישוב הסכסוך הישראלי־ערבי. על־פי הצעתו של אלן ישמש הכיבוש קרש־קפיצה להקמתה של מדינה ערבית (פלשתינית) נפרדת בחלק מארץ־ישראל ולבנאום ירושלים על־פי החלטת החלוקה של עצרת האו"ם בנובמבר 1947.⁷⁷

הדיון בתוכנית זו לא הגיע למיצויו, שכן התלונה המצרית נגד ישראל היתה בסיס לביורור נוקב שהניב הסכמה ישראלית־אמריקנית בדבר הצורך לשמור על הסטטוס־קוו בממלכת ירדן. תוצאת ההסכמה היתה גניזת התוכניות שצצו בווישינגטון במרוצת החודשים האחרונים לקצץ בגבולות ישראל. לשון אחר: נמנעה פתיחתה של תיבת פנדורה שנערמו בה תוכניות להידבר עם הרדיקליזם הפן־ערבי ועם נאצר בתור

.74 Ibid., vol. 13, p. 106

.75 Ibid., vol. 12, p. 161

.76 J. Lunt, *Hussein of Jordan*, pp. 84-87

.77 *FRUS*, vol. 13, pp. 116-118

מנהיגו המוכר, על חשבון שלמותה הטריטוריאלית של ישראל. השיחות וחילופי האגרות בעניין זה הסתיימו למעשה ב־26 בנובמבר 1958, כאשר אבא אבן ויעקב הרצוג הביאו אל דאלס את התחייבותה של ישראל לשמור על הסטטוס־קוו בגבולה. התחייבות זו נכללה באיגרתה של שרת החוץ גולדה מאיר אל מזכיר המדינה האמריקני.⁷⁸

האיתותים של דוד בן־גוריון על השינוי ביחסו לירדן נקלטו במשרד החוץ בירושלים וראשי המשרד ניסו לתרגם את איתותיו ולקבע אותם במסגרת דיפלומטית. בפרוטוקול של ישיבת הבוקר שקיימה ההנהלה של משרד החוץ ב־21 באפריל 1959 נזכרה לראשונה הצעה 'לחשוב על אופציה ירדנית מצרנו'.⁷⁹

הרעיון עלה בתגובה להכרזתו של המלך חוסיין יום קודם־לכן בלונדון; במסיבת עיתונאים שכינס שם ב־20 באפריל הביע המלך את תקוותו להסדר של שלום עם ישראל לאחר שתיפתר בעיית הפליטים הפלשתינים. המשתתפים בישיבת ההנהלה הצביעו על כך שירדן שיגרה לאחרונה מטרים אל ישראל בדבר רצונה לשמור על השקט בגבול ירדן-ישראל וכן הציעה הסכם בין שתי המדינות על החזרת אנשים החוצים בשגגה את קווי שביתת הנשק.

יחד עם זאת, באותם הימים עדיין התנהל הקשר בין ישראל לירדן בערוץ צבאי בלבד. בפגישותיהם של קציני צה"ל עם קצינים מצבא ירדן הם תרגמו ללשון מעשה את השינוי שחל במגמתו המדינית של בן־גוריון, שהיה הממונה עליהם מתוקף תפקידו כשר הביטחון. הדבר התבטא בימי המשבר השני, בספטמבר 1960.

המשבר השני: 1960

בשנת 1960 פרץ משבר חמור בין ירדן לסוריה לאחר שהסורים התנקשו בחייו של ראש־ממשלת ירדן, ובעקבות משבר זה נפתח עידן של פגישות קבועות בדרג בכיר בין קצינים ישראלים ועמיתיהם הירדנים. הקצינים הירדנים ביקשו לקבל מידע על הצבא הסורי בעת שצבא ירדן עסק בהכנות לעימות צבאי עם דמשק. בכך נורע הזרע להסכמה אסטרטגית שנבטת ברבות הימים בין ישראל לירדן.

ירדן נעשתה בעלת־סוד ואולי אף בעלת־ברית פוטנציאלית של ישראל במאמצים לשמור על הסטטוס־קוו כנגד הנאצריזם, שחתר להגמוניה מצרית באזור והסתמך לשם כך על ססמת האחדות הערבית. ערוץ הקשר הבטחוני בין ישראל לירדן הבשיל בחילופי מטרים שהתנהלו בין בן־גוריון למלך חוסיין ב־14 בספטמבר 1960. המטרים הוחלפו בעקבות ההתנקשות הסורית בחייו של ראש־ממשלת ירדן חזעא אל־מג'אלי, שזעזעה את המלך. חוסיין תכנן לגמול לסוריה וביקש את תמיכתה של ישראל.

ב־14 בספטמבר 1960 בא נציגו של המלך לפגישה עם אלוף חיים הרצוג, שהיה אז ראש אמ"ן, ועמו מסר מהמלך: ירדן עומדת לדלל את צבאה בגבול ישראל, כדי לשגר

⁷⁸ Ibid., vol. 11, p. 585

⁷⁹ גנון המדינה, משרד החוץ, מכל 31057/12

את כל כוחותיה אל עבר סוריה; המלך מבקש אפוא לדעת אם ישראל לא תנצל דילול כוחות זה לפעולה משלה בגבול ירדן.⁸⁰

בן־גוריון הורה להעביר למלך התחייבות של ישראל לא לפגוע בממלכת ירדן, בשמו של בן־גוריון אמר האלוף הרצוג לנציג הירדני: 'אני מניח, כי ברור לכם היום, כי קיום ירדן עצמאית בהנהגת חוסיין הינו מעניינה של ישראל ונדמה לי כי גישה דומה צריכה לשרוד בצמרת הירדנית, לגבי קיומה של ישראל'.⁸¹

הנציג הירדני אמיל ג'מיעאן, שבא מטעמו של ראש המודיעין הירדני, השיב: 'ההגדרה על האינטרס ההדדי בקיום ישראל וירדן תואמת את תפיסתה של ירדן כיום. המלך חזק, הצבא עומד איתן והסורים לא יעמדו בפניו. אולם לא תמיד אנו מצליחים להלחם בחתרנות ונשמח מאוד אם ישראל תוכל לסייע לנו בנושא זה'.⁸²

עוד קודם־לכן, ב־14 ביוני 1960, שאל הנשיא דה־גול את דוד בן־גוריון מה הם חלומותיו לגבי גבולות ישראל. בן־גוריון לא השיב ברוח הדברים שאמר לגי מולה ב־1956, אלא אמר כי לפני שנים היה רוצה לכלול במדינת ישראל את עבר־הירדן, אולם מאחר שדה־גול שואל אותו היום, הוא יאמר בכל גילוי הלב: אנו מוכנים להסתפק בגבולותינו הנוכחיים, אם נוכל לבצע את שאיפותינו האחרות.⁸³

מאוחר יותר, באוגוסט 1962, נפגש ראש אמ"ן האלוף מאיר עמית עם ממלא־מקום ראש אגף המודיעין בצבא ירדן ודן אתו כיצד להגביר את שיתוף־הפעולה בגבול. האלוף עמית הציע לג'מיעאן להעביר לרשות המודיעין הירדני כל מידע שבידו על מוזימות להתנקשות במלך.⁸⁴ בספטמבר 1962 דיווחה שרת החוץ גולדה מאיר לנשיא קנדי, כי 'בשנה החולפת אירעו כמה תקריות ונורו שני שוטרים ישראלים, אולם כאשר הוחלפו המפקדים בקטעי גבול מסוימים ידעה ישראל כי ירדן אינה רוצה בהתנגשויות'.⁸⁵

הדגשתה של שרת החוץ, כי החלפת מפקדים ירדנים בקטעים מסוימים הראתה לישראל שירדן אינה רוצה בעימותים עמה, לא היתה אפשרית לולא קיומו מגעים בין שתי המדינות ולולא ניסו הירדנים להרגיע בדרך זו את ישראל, לאתר תקריות דמים שאירעו בגבול שבין המדינות.

הוכחה נוספת לקיומן של שיחות סודיות בין ישראל לירדן כלולה בפסקה נוספת מדברי גולדה מאיר בשיחתה עם הנשיא קנדי. היא סיפרה לנשיא ארצות־הברית כי

80. על־פי שיחה עם אלוף חיים הרצוג ב־21 בדצמבר 1991.

81. דין־וחשבון כתוב של ראש אמ"ן על פגישתו עם נציג המודיעין הירדני. אושר בשיחה עמו.

82. שם.

83. ש' פרס, השלב הבא, תל־אביב 1965, עמ' 80-81; וכן: מ' בר־זוהר, בן־גוריון, ג, עמ' 1387.

84. שיחה עם אלוף במילואים מאיר עמית.

85. M. Gazit, *President Kennedy's Policy Toward the Arab States and Israel*, Tel-Aviv 1983, p. 109

'יש גם בעיה של בית־קברות יהודי בצד הירדני. ישראל ניסתה כל דרך למנוע את פרוסום הדבר, והיא מקווה כי תמצא דרך לפתרון שקט גם של עניין זה.'⁸⁶

המשבר השלישי: 1963

הסיוע שהגישה ישראל לירדן במשבר השלישי, שנגרם בשל הכרותן של מצרים, עירק וסוריה על הקמת פדרציה משולשת, הביא בסופו של דבר להעלאתו של דרג השיחות לרמת שיחות ישירות עם מלך ירדן, וב־24 בספטמבר 1963 נפגש המלך בלונדון עם שליחו המיוחד של ראש־ממשלת ישראל, ד"ר יעקב הרצוג. לפני־כן, בראשית אפריל 1963, שאל נשיא ארצות־הברית קנדי את סגן שר הביטחון פרס: 'מה תעשו במקרה של הפיכה בירדן, שכתוצאה ממנה מגורש או קורה משהו לחוסיין?' פרס השיב לו, כי אם המצרים יפלו לירדן או תתחולל שם הפיכה צבאית שתזמין התערבות מצרית, כמו בתימן, ישראל לא תוכל לשבת בחיבוק ידיים ונצטרך אולי להתווכח [על תגובתנו] עם הממשלה האמריקאית; פרס הוסיף כי במקרה של הפיכה מקומית, לעומת זאת, יהיה קשה מאוד להחליט.⁸⁷

'בוודאי לא תיארתם לעצמכם שיגיע יום שתפללו לשלומם של חוסיין ופיסלי, העיר הנשיא קנדי בסופה של השיחה עם פרס. בכך הגדיר למעשה את מערכת היחסים המיוחדת בין ישראל לירדן, ולא רק בשנת 1963 אלא לאורך כל הדרך: ישראל שימשה מעין סיכת ביטחון לממלכת ירדן, ובאזהרותיה התכופות שלא תשלים עם כניסת צבא זר לגדה המערבית ואף לא תשב בחיבוק ידיים אם ישונה הסטטוס־קוו בממלכת ירדן, ערבה ישראל למעשה לשלמותה הטריטוריאלית ולעצמאותה של ממלכה זו.

כאשר פרס אמר לנשיא קנדי כי יתכן שמשבר בירדן יגרום חילוקי דעות בין ישראל לארצות־הברית, הוא לא העלה בדעתו כי כעבור שבועות אחדים בלבד תתמש תחזית זו וישראל תמצא עצמה בוויכוח עם נשיא ארצות־הברית על השאלה אם אומנם נשקפת סכנה למשטר בירדן.

ב־17 באפריל 1963 פרצו מהומות בירושלים העתיקה. המפגינים הסירו את הדגל המלכותי הירדני והחליפו אותו בדגל עם ארבעה כוכבים, כאילו ירדן נהפכה לחלק מפדרציה בראשות נאצר. הרחף הבלתי־אמצעי להפגנות האלימות בכל ערי הגדה המערבית היה הכרזת העקרונות המשותפת של מצרים, סוריה ועירק באותו יום על כוונתן להקים פדרציה משולשת שתהיה בסיס לאחדות ערבית כוללת. בשורת האהדות הלהיבה את המוני הפלשתינים בגדה המערבית ונשקפה אפוא סכנה להפיכה גם בירדן.

מטרתה המוצהרת של הפדרציה המשולשת סתרה קוטבית את מטרתו של חוסיין להמשיך ולשלוט בגדה ולבולל את הפלשתינים שבתוכה. הסכנה אכן נעשתה מוחשית

Ibid. 86.

87. מ' גולן, פרס, תליאביב 1982, עמ' 126-128, מביא קטעי הפרוטוקול מהשיחה בבית־הלבן.

ב־20 באפריל 1963, כאשר לראשונה בתולדות הממלכה ההאשמית הביע הפרלמנט אי־אמון בממשלה שהמלך בחר, ממשלת סמיר ריפאעי. במקביל פרצו מהומות בירושלים ובשכם והותקפו תחנות משטרה. בהפגנות שהתקיימו בערי הגדה נשמעו קריאות הידד לנאצר, נושא דגל האחדות הערבית, וקריאות גנאי למלך ירדן המונע את האיחוד, עד שחוסין גאלץ להפעיל כוח צבאי, לדכא ביד חזקה את המפגינים ולהשליט סדר בערי הגדה. פיזור ההפגנות היה כרוך בהרוגים ופצועים, ובפעולה זו אותת חוסין כי אין הוא מוכן להיבלע בתוך פדרציה של רפובליקות מהפכניות.⁸⁸

לאחר שדיכא את המפגינים ששרפו את תמונותיו, אמר חוסין: 'הקושרים החליטו להלום תחילה בירושלים, שכן שם יכאיב לנו הדבר ביותר. הצבא הישראלי ריכז מיד כוחות גדולים בירושלים, ואני הזהרתי את העולם הערבי, שאם יפרצו מהומות בירדן, ישראל עלולה לנצל את המצב, אבל אז השיבו לי, כי אני מנסה להפחידם'.⁸⁹

חוסין חשש אפוא מפני הפיכה בעידודן של מצרים, עירק וסוריה, ודוד בן-גוריון חרד שמא תתחולל תמורה כזו בירדן בלא שישראל תוכל ליישם את התראתה כי לא תשלים עם שינוי משמעותי בגבולה המזרחי. ראש־ממשלת ישראל הריץ אז אגרות רבות לראשי המעצמות והסב את תשומת־לבם לכך שההצהרה בדבר כוונה לכוון פדרציה משולשת כללה גם את הפסקה הבאה: 'לכוון ברית צבאית, שתוכל לשחרר את המולדת הערבית מן הסכנה הציונית ומן האימפריאליזם'. בן-גוריון טען באגרותיו, כי מהצהרה זו משתמעת הכרות מלחמה מצד שלוש מדינות חברות באו"ם נגד מדינה חברה באו"ם. עם זאת הוא גם לא שכח להדגיש כי הפדרציה עלולה לסכן את קיומה של ירדן. באיגרת ששיגר לנשיא קנדי ב־12 במאי 1963 העלה בן-גוריון בקשה מיוחדת במינה: על ארצות־הברית לנקוט צעדים למניעת נפילתו של משטר חוסין.⁹⁰

לכאורה זו היתה פנייה יוצאת־דופן: ראש־ממשלת ישראל דואג לשלומה של מדינה שכבה המקיימת מצב מלחמה עם ארצו, כדי להבטיח את המשטר הקיים במדינה השכנה. כאשר בן-גוריון ביקש ערובה משותפת של ארצות־הברית וברית־המועצות לסטטוס־קוו במזרח־התיכון, הוא למעשה חתר להבטיח את שלמותה הטריטוריאלית ואת עצמאותה של ממלכת ירדן.

קודם לכן, ב־5 במאי, כתב הנשיא קנדי לבן-גוריון:

ברגע זה כמובן כולנו חרדים במיוחד לתוצאות האפשריות של ההתפתחויות הנוכחיות בירדן. אני מבין בבירור את החשיבות שאתה מייחס לירדן, ונעשה כמיטב יכולתנו למנוע היווצרות מצב מסוכן; אולם יכולתנו לעזור תהיה תלויה לא רק בנו, אלא גם בכס. במצב זה, כמו במצבים אחרים המתייחסים לבטחון ישראל ולעתיד האזור, חשוב ביותר שנוסיף לקיים קשר הדוק ביותר. באותה מידה חשוב שאתם ואנחנו, שתי המדינות, נימנע מפעולות או

88. א' ססר, בין ירדן לפלסטין, תל־אביב 1983, עמ' 64.

89. ארתור קוק, דיילי מייל, לונדון, 24 במאי 1963.

90. גנוך המדינה, תיקי משרד החוץ, מכל 3377/9.

מתגובות חפוזות, העלולות להכביד את המצב, במקום להקל, ולהמציא
 לברית-המועצות הזדמנות נוספת להרחיב את השפעתה באזור. ... בהקשר זה
 יש לי הסתייגויות ממשיות מן הרעיון של הכרזה משותפת מאת מר חרושצ'וב
 וממני ...⁹¹

לשון אחר: קנדי ביקש מבן-גוריון להימנע מפעולות חפוזות ומהזמנת מעורבות
 סובייטית. גם תשובתו של הנשיא דה-גול לאיגרת שבן-גוריון שיגר אליו היתה
 מדאיגה מבחינת ישראל, שכן נשיא צרפת התנער מן ההבנה שהיתה קיימת בין
 הצבאות של ישראל וצרפת בדבר התערבות צרפתית במקרה שמצרים תשתלט על
 ירדן.⁹²

אף-על-פי-כן, בן-גוריון היה נחוש בדעתו להימנע מכל יוזמה צבאית. הוא לא
 קיבל את דעתו של משה דיין, שטען כי כיבוש הדרך להר הצופים יגרור תגובה
 ירדנית, שתפתח סיכויים טובים לפעולה ישראלית יותר נרחבת. הוא גם לא קיבל את
 הצעתו של שמעון פרס, שבא לפגישה אִתּוּ יחד עם דיין, להמליך ערביי ישראלי כמלך
 ירדן ולנהל אִתּוּ אחר-כך משא-ומתן על הסדר שלום. בן-גוריון לא העיר מה דעתו על
 הצעת פרס ורק רשם אותה כזו הלשון: 'שמעון - אם יהיה שינוי, חוסין יילך או
 יצטרף לפדרציה. עלינו לדרוש פירוז הגדה המערבית. עלינו ללכת לא רק להר
 הצופים ולקליה, ולמנות ערביי ישראלי למלך ירדן, שינהל מו"מ על שלום'.⁹³

בחודש אפריל 1963 סבר הנשיא קנדי כי חוסין שולט במצב ולא נשקפת סכנה
 למשטרו, אך חודש לאחר-מכן, ב-28 במאי, הגיע הממשל האמריקני למסקנה הפוכה
 והעריך כי מלכותו של חוסין נתונה לאיום. בעיתון שיקגו סן טיימס התפרסמה
 באותו יום ידיעה כי הנשיא קנדי הורה לאוניות הצי השישי לשוט לאגן המזרחי של
 הים-התיכון. באותו יום, שהיה חג השבועות, נקראו השגריר אברהם הרמן והציר
 מרדכי גזית אל ממלא-מקום מזכיר המדינה האמריקני, ג'ורג' בול. הוא אמר להם
 שארצות-הברית קיבלה מידע חדש על מזימות להדיח את חוסין והיא תנקוט אמצעים
 שיידאו בעיניה מתאימים למניעתה של סכנה זו, אך היא מבקשת שישראל תימנע
 מכל התערבות צבאית בירדן.⁹⁴

האזהרה האמריקנית התפרשה בעיני הנציגים של ישראל בתור אות התחלטה של
 ארצות-הברית להפקיר את ירדן לנפשה. ערב שיגורו של הדיווח לירושלים ערכו
 אנשי השגרירות בירור נוסף במחלקת המדינה האמריקנית והציגו את השאלה אם
 אומנם ויתרה ארצות-הברית על ירדן; נאמר להם כי שום דבר לא הוצא מכלל
 חשבון.⁹⁵

91. שם.

92. 'בראון', 'מכתבים ומפגשים בין בן-גוריון לדה-גול', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים,
 38 (1993), עמ' 91.

93. יומן בן-גוריון, 3 במאי 1963, אב"ג.

94. דבריו של מרדכי גזית באזכרה לאברהם הרמן, וכן שיחה עם גזית.

95. שם.

מחאותיה של ישראל נגד הכוונות התוקפניות שבהצהרת הפדרציה המשולשת סייעו בעקיפין לירדן. אומנם ישראל לא חזרה והזהירה בתגובה חריפה על שינוי בגבולה המזרחי, אולם הפעילות הדיפלומטית המסועפת שלה היתה בבחינת אות אזהרה למצרים וסוריה לנהוג באיפוק שכן אחרת הן עלולות להסתבך בעימות צבאי מידי עם ישראל. ואכן הן נזהרו ולא נסחפו בגלי האופוריה של האחדות הערבית שסחפה גם את ההמונים בירדן.

קשה להוכיח מה היה קורה לתוסיין לולא ריכו צה"ל את כוחותיו ליד גבול ירדן בעת ההפגנות האלימות בירושלים העתיקה, בחברון ובשכם; מה היה עולה בגורלו של המלך לולא הזעיק בן־גוריון את מנהיגי העולם לנוכח הסכנה הנשקפת לירדן. אומנם הפדרציה המשולשת לא הגיעה לכלל מימוש, אולם ההצהרה בדבר הכוונות לכוננה הניעה בירדן ובעולם הערבי כוחות סטיכיים שהיה הכרח לרסנם, וישראל מילאה תפקיד זה. יש יסוד להניח כי חוסיין הכיר בתרומתה של ישראל להרתעת אותם הכוחות מבחוץ ומבפנים שניסו להתנכל לעצמאותה של ירדן וכן בתרומתה לשכנוע ארצות־הברית שלא לזנוח אותו.

סיכום

בחמש השנים מ־1958 ועד פרישתו ב־1963 הרחיב בן־גוריון את בסיס השיתוף עם ירדן. בעשור הראשון של מדינת ישראל חיפש בן־גוריון שעת כושר לשינוי בגבולה המזרחי של המדינה, אולם החל באמצע יולי 1958 הוא חיפש דרכים לסייע לקיומה העצמאי של ירדן. בן־גוריון סלל את הדרך ליורשו בהנחת היסודות ליחסים מיוחדים עם השכן במזרח. עזרתו של בן־גוריון הלכה והתרחבה ולא אחת תרמו מאמציו להצלת כסאו של חוסיין. המלך הודה על כך לישראל, אולם ראש־הממשלה שקיבל את התודה לא היה עוד דוד בן־גוריון, אלא לוי אשכול. המלך מסר את דברי תודתו לישראל בפגישה שקיים בלונדון עם השליח המיוחד, ד"ר יעקב הרצוג, ב־24 בספטמבר 1963.⁹⁶

בשיחה בארבע עיניים אמר הרצוג למלך, כי יש לישראל אמן מלא ברצונו של המלך למנוע התנגשויות. ישראל רואה בשלמותה של ממלכת ירדן ובריבונותה אינטרס שלה. ויש לנו יסוד להניח, כי נאצר הביא בחשבון שמשבר בירדן עלול להביא להתערבות צבאית ישראלית.⁹⁷ חוסיין הודה על העזרה שישראל מגישה לו בהווה להבטחת שלומה של ירדן ועל המידע שהעבירה לו בעבר.

האווירה הידידותית ששררה בשיחה סייעה למלך לשטוח את בקשתו: הוא ביקש שישראל תעזור לו לקבל תמיכה מדינית וכלכלית מארצות־הברית. חוסיין תיאר את

96. דין־חשבון של ד"ר יעקב הרצוג לראש־הממשלה לוי אשכול, 24 בספטמבר 1963.

97. שם.

המצב הכלכלי הקשה השורר בממלכתו. הוא הביע תקווה כי עד 1970 יוכל להתגבר על המצוקה, אולם בינתיים הוא נזקק לסיוע אמריקני דחוף.⁹⁸ זה היה מהלך בלתי-שגרתי מצד חוסיין, אולם היה לו יסוד לדאגה מפני התגברות הנטיות של הממשל האמריקני לזנוח אותו. בנייר עמדה של המועצה לביטחון לאומי מ־18 ביוני 1963 נאמר: 'אין לארצות-הברית התנגדות למערך התקשרויות חדש באזור שיקשור את ירדן עם מדינות ערב האחרות'.⁹⁹ מנייר העמדה השתמע, כי ארצות-הברית לא היתה מתנגדת להסתפחות ירדן לפדרציה ערבית כלשהי, לולא חששה מפני פעולה ישראלית בירדן, שתצית מלחמה בין ישראל לארצות ערב. 'האיום הישראלי' אכן המשיך להגן על עצמאותה של ירדן, וב־15 במאי 1964 דיווחה שגרירות ארצות-הברית בתל-אביב למוכיר המדינה בושינגטון: 'באשר לירדן, ישראל ממלאת ברצון את תפקיד המגן על הממלכה, ויש להניח כי ישראל תגיב בתקיפות נגד שינוי כלשהו בסטטוס-קו בירדן'.¹⁰⁰ העזרה שהגישה ישראל לירדן בשנת 1958 היתה עקיפה ומוגבלת. עם השנים היא צמחה ונהפכה ליסוד בדוקטרינת הביטחון הישראלית, כניסוחה בתזכיר שהגיש מפקד המכללה לביטחון לאומי אלוף אלעד פלד לרמטכ"ל יצחק רבין חצי-שנה לפני פרוץ מלחמת ששת הימים. בתזכיר נאמר:

במצב הקיים על ישראל להעדיף שמירה על הסטטוס-קו ולהימנע, ככל האפשר, מיוזמה העלולה להביא לערעור השלטון ההאשמי בירדן, כל זמן ששלטון זה מקיים את מצב הפיצול והיריבות בין מדינות ערב ומונע גיבוש ברית ערבים תוקפנית ממשית כנגד ישראל.¹⁰¹

בלשון דימויים הוגדרה ירדן בתזכיר זה כ'פקק ביטחון' במערכת המתחים החשמליים שבין ישראל לבין מדינות ערב הסובבות אותה. ביוני 1967 'הפקק' לא עמד במתחים הללו, אבל הוא חזר והופעל ב־1970, בעת נסיון ההפיכה הפלשתינית בממלכת ירדן.

98. M. Zak, 'Israeli-Jordanian Negotiations', *Washington Quarterly*, 8, no. 1 (1985), p. 168

99. U. Dann, *King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism*, Oxford 1989, p. 132

100. Ibid., p. 134

101. שיחה עם אלוף במילואים אלעד פלד, לאחר קריאת תזכירו.

בן-גוריון: לא רצוי שום תיווך אלא מו"מ ישיר עם שכנינו

נומית ;
 (8) רצועת עזה תישאר בי-
 מדינת ישראל, ויעשו עלי-ידיה
 מאמצים ליישב את הפליטים
 בגדה המערבית האבטונומית,
 או בשטח ערבי אחר, בהסכ-
 מת הפליטים ובעזרת מדינת
 ישראל ;
 (9) אם סוריה תסכים לתתום
 אתגו ברית שלום ותתחייב למ-
 גוע כל התקפה על הישובים
 הישראליים על ידי תושביה
 או על ידי מישהו אחר שיבוא
 מתוך שטחה — נפנה את ה-
 רמה הסורית שבידינו ;
 (10) כל היהודים שישבו בי-
 חברין ובסביבותיה יוכלו לשוב
 למשכנם העתיק, גם לאחר ש-
 הגדה המערבית תקבל אבטו-
 נומיה פנימית ;
 (11) נציע למלך חוסיין לכ-
 רות ברית שלום בין ישראל
 ובין הגדה המזרחית ונסכים
 לתת לו מוצא ליס-התיכון כזה
 שגיתן לגדה המערבית ;
 (12) ישראל תהא מוכנה לש-
 תף פעולה עם כל מדינה ער-
 בית בשטח הכלכלי, התרבותי
 והמדיני — להפרכת המזרח-
 התיכון ולחזיוק השלום בעו-
 לם.

או התערבות או"ם, אלא מו"מ
 ישיר בינינו ובין שכנינו ;
 (5) אם מערים תסכים לכרות
 ברית שלום עם ישראל — ר'
 ותחייב על חופש השיש שלנו
 לא רק במיצרי אילת, אלא גם
 בתעלת-סואץ — גהיה מוכנים
 לפנות מדבר סיני מיד לאחר
 חתימת ברית השלום ;
 (6) לא נדון עם שום צד על
 ירושלים העתיקה וסביבותיה.
 היא היתה מימי דוד המלך בי-
 רת ישראל — וכן תישאר ל-
 עולם ועד.
 מדינת ישראל תשמור על
 המקומות הקדושים של הנוצ-
 רים והמוסלמים לא פחות מ'
 ששמר עליה השלטון המוסלמי
 מי או שלטון הצלבנים ;
 (7) נציע לתושבי הגדה הי-
 מערבית לבחור נציגים אשר
 אתם נהל מו"מ על אבטונומי-
 יה של הגדה המערבית (מחוץ
 לירושלים וסביבותיה) שתהיה
 קשורה בברית כלכלית עם מ'
 דינת ישראל, ויקבלו מוצא אל
 הים התיכון בחיפה או באשדוד
 או בעזה ;
 צבא יהודי יעמוד על חוף
 הירדן המערבי להגן על עצמ'
 אות הגדה המערבית האבטו-

ח"כ ד. בן-גוריון כיר-
 קש לפרסם את הדברים
 הבאים :
 פנו אלי עתונאים צרפתיים,
 בריטיים, אמריקניים, גרמניים,
 הולנדיים, איטלקיים ויפנים בי-
 שאלות על דבר השטחים שי-
 בידינו בעקבות המלחמה. היום
 נתפרסמו בעתון אחד דברי לי-
 עתון היפני שלא כראוי, ואני
 רואה חובה לעצמי למסור לי-
 צבור הישראלי דעתי בשאלה
 זו כפי שמסרתי אותה לעתונ'
 אי חו"ל : —
 (1) הדעתי שאני לא מביע
 דעת הממשלה, או דעת איוה
 גוף מדיני שהוא ואף לא דעת
 מפלגה, אלא דעה אישית בל-
 בד ;
 (2) בידינו נמצאים עכשיו
 חצי אי סיני, הגדה המערבית
 של ארץ-ישראל, הרמה הסו-
 רית במזרח הירדן, רצועת עזה
 וירושלים העתיקה וסביבותיה ;
 (3) אנו צריכים להיות מוכ-
 נים לדון על שלום עם כל
 שכנינו שנלחמו בנו : מצרים,
 סוריה, ירדן ועיראק, אולם אי-
 נר בטוח אם הצד השני מוכן
 לכך ;
 (4) לא רצוי שום תיווך צדדי

נספח: תדפיס מתוך מעריב, 19 ביוני 1967